HUQUQSHUNOSLIK TERMINLARINING O'ZBEK TILIDAGI TARAQQIYOTI: TARIXIY-LINGVISTIK TAHLIL

Nishonova Gulsanamxon Sherzodjon qiz
Andijon davlat chet tillari instituti
nishonovagulsanam7@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24020096

Annotatsiya. Maqolada huquqshunoslik terminlarining o'zbek tilida shakllanishi va rivojlanishi tarixiy davrlar kesimida tahlil qilinadi. Terminologik qatlamlar (turkiy, arab-fors, rus-baynalmilal va yangi yasalmalar) etimologik, semantik va morfologik jihatdan o'rganilgan. Tadqiqot natijalari mustaqillik yillarida huquqiy terminologiyaning milliylashuvi, sinonimiya va variantlilik muammolari hamda me'yorlashtirish yo'llarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yuridik terminologiya, atamashunoslik, o'zlashma qatlam, kalka, terminologik sinonimiya, me'yorlashtirish, davlat tili.

Аннотация. В статье анализируется формирование и развитие юридической терминологии в узбекском языке по историческим периодам. Терминологические пласты (тюркский, арабо-персидский, русско-интернациональный и неологизмы) исследованы в этимологическом, семантическом и морфологическом аспектах. Результаты показывают процесс национализации правовой терминологии в годы независимости, проблемы синонимии и вариативности, а также пути нормализации.

Ключевые слова: юридическая терминология, терминоведение, заимствование, калька, терминологическая синонимия, нормализация, государственный язык.

Abstract. The article examines the formation and development of legal terminology in the Uzbek language across historical periods. Terminological layers (Turkic, Arabic-Persian, Russian-international and neologisms) are analysed etymologically, semantically and morphologically. The study highlights the nationalisation of legal terms after independence, problems of synonymy and variation, and ways of standardisation.

Keywords: legal terminology, terminology studies, borrowing, calque, terminological synonymy, standardisation, state language.

1. Kirish (Introduction)

Huquqiy terminologiya har qanday tilning eng barqaror, shu bilan birga davlat va jamiyat o'zgarishlariga eng sezgir qatlamlaridan biridir. Qonunchilik, sud jarayoni va huquqiy ta'lim tilining aniqligi to'g'ridan-to'g'ri huquqiy davlat qurilishi sifatiga ta'sir qiladi. O'zbekistonda 1989-yilda «Davlat tili haqida»gi qonunning qabul qilinishi, 1992-yildagi Konstitutsiyada o'zbek tilining davlat tili sifatida mustahkamlanishi va keyingi yillarda qonunchilikning keng ko'lamda yangilanishi huquqiy terminologiyani tartibga solish zaruratini kuchaytirdi.

Mavzuning **dolzarbligi** shundaki, bugungi o'zbekcha huquqiy matnlarda bir tushunchani bildiruvchi bir nechta termin (masalan, o'zlashma va o'zbekcha variantlar), rus tilidan so'zma-so'z tarjima (kalka) holatlari va terminlarning ma'noviy noaniqligi uchraydi. Bu holat tarjima sifati, huquqni qo'llash amaliyoti va huquqiy savodxonlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Umumiy terminologiya nazariyasi bo'yicha D. S. Lotte, A. A. Reformatskiy, V. P. Danilenko va boshqalarning ishlari asos bo'lgan. O'zbek tilshunosligida terminologiya masalalari A. Hojiyev va boshqa olimlar tomonidan, asosan, tilshunoslik va fan-texnika terminlari misolida o'rganilgan; huquqiy terminologiya esa ko'proq lug'atchilik va tarjima

amaliyoti doirasida ko'rib chiqilgan. Tarixiy rivojlanishni tizimli, davrlashtirilgan holda ko'rsatuvchi tadqiqotlar yetarli emas, mazkur maqola shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot maqsadi — huquqshunoslik terminlarining o'zbek tilida shakllanish bosqichlari, manbalari va hozirgi holatini aniqlash.

Vazifalari:

1. huquqiy terminologiya taraqqiyotini davrlashtirish;
2. terminlarni kelib chiqishi (etimologiyasi) bo'yicha qatlamlarga ajratish;
3. so'z yasalishi va semantik o'zgarish usullarini aniqlash;
4. hozirgi terminologik muammolarni belgilash va takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot gipotezasi: mustaqillik davrida huquqiy terminologiya o'zlashma qatlamdan milliy yasalmalar sari siljigan, ammo bu jarayon izchil me'yorlashtirish yetishmagani sababli sinonimiya va variantlilikni keltirib chiqargan.

2. Materiallar va usullar (Methods)

Tadqiq manbalari. Tahlil uchun quyidagi manbalar guruhlari tanlanadi:

- qadimgi va o'rta asr yozma yodgorliklaridagi huquqiy lug'at (masalan, yorliqlar, vaqfnomalar, qozilik hujjatlari);
- XX asr o'zbek tilidagi me'yoriy hujjatlar (Sho'ro davri kodekslari va qonunlari tarjimalari);
- mustaqillik yillaridagi qonunchilik: Konstitutsiya, Fuqarolik, Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari va boshqa asosiy qonunlar matni;
- izohli va tarjima lug'atlari, shuningdek «O'zbek tilining izohli lug'ati» (2006–2008);
- huquqiy darslik va ilmiy maqolalar.

Usullar.

- Tarixiy-qiyosiy usul — terminlarning davrlar bo'yicha o'zgarishini kuzatish;
- etimologik tahlil — terminlarning manbasini (turkiy, arab, fors, rus, g'arbiy-yevropa) aniqlash;
- so'z yasalishi va semantik tahlil — qo'shimchalar (-chi, -lik, -uvchi, -ma, -gar va b.), qo'shma terminlar va ma'no kengayishi/torayishini o'rganish;
- kontekstual va tarjima tahlili — o'zbekcha va ruscha matnlarni solishtirish orqali kalka va ekvivalentsizlik holatlarini topish;
- tavsifiy va miqdoriy usul — terminlar chastotasi va qatlamlar nisbatini hisoblash.

Tanlanma. Qonunchilik matnlaridan har bir asosiy huquq tarmog'i (konstitutsiyaviy, fuqarolik, jinoyat, protsessual) bo'yicha kamida [N] ta termin tanlanadi; terminlar elektron korpus yordamida chastotasi bo'yicha saralanadi.

Muallifga eslatma: «Natijalar» bo'limidagi miqdoriy ko'rsatkichlar o'rniga o'z korpusingiz bo'yicha hisoblangan raqamlarni qo'ying. Quyida faqat sifat jihatidan tahlil va misollar keltirilgan.

3. Natijalar (Results)

3.1. Taraqqiyot bosqichlari

Tadqiqot huquqiy terminologiya rivojini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkinligini ko'rsatdi.

Birinchi bosqich: qadimgi turkiy va islomiy davr. Dastlabki qatlam turkiy so'zlardan (yarliq, tuzuk, to'ra kabi) iborat bo'lib, bu so'zlar boshqaruv va qoida tushunchalarini ifodalagan. Islom madaniyati ta'siri bilan arab-fors qatlami kirib keldi: huquq, hukm, qozi, shariat, vakil, guvoh, da'vo, fatvo, vaqf, meros kabi terminlar til tizimiga mustahkam o'rnashdi. Bu terminlar o'zbek tili morfologiyasiga moslashib, hosila so'zlar bergan (da'vogar, hukmdor, vakillik).

Ikkinchi bosqich: Turkiston general-gubernatorligi va jadidlar davri. Rus ma'muriy va sud tizimining joriy etilishi bilan o'zbek tiliga rus tili vositasida sud, advokat, prokuror, notarius, protokol singari terminlar kira boshladi. Shu bilan birga jadid matbuotida huquq va qonun tushunchalarini ifodalash uchun o'zbekcha ekvivalentlar qidirish harakatlari kuzatildi.

Uchinchi bosqich: Sho'ro davri. Qonunchilik ruscha matnlardan tarjima qilinishi natijasida terminologiya, asosan, rus tili namunasida shakllandi. Bu davrda baynalmilal terminlar (kodeks, konstitutsiya, jinoyat protsessi, amnistiya) rus tili orqali o'zlashdi, ko'plab qo'shma terminlar esa kalka usuli bilan yasaldi (masalan, rus tilidagi tuzilmalarning aynan tarjimasi). Tilning huquqiy sohadagi ijtimoiy vazifasi cheklandi.

To'rtinchi bosqich: mustaqillik davri (1989-yildan keyin). Davlat tili maqomi huquqiy terminologiyaning jadal rivojlanishiga turtki bo'ldi. Qonunchilik asosan o'zbek tilida yaratila boshladi, yangi tushunchalar (bozor iqtisodiyoti, xususiy mulk, ma'muriy sud, ombudsman va b.) uchun termin yaratish ehtiyoji paydo bo'ldi. Bu bosqichda tarixiy so'zlarni qayta tiklash, o'zbekcha yasalmalar va g'arb terminlarini o'zlashtirish parallel kechdi.

3.2. Terminlarning etimologik qatlamlari

Qatlam	Namunalar	Xususiyati
Turkiy	tergov, surishtiruv, ayblov, sudlanuvchi, javobgarlik	Aksar o'zbek affikslari bilan yasalgan, mustaqillik davrida faollashgan
Arab-fors	huquq, qonun, hukm, guvoh, da'vogar, meros, vakil	Ko'p asrlik an'anaga ega, barqaror, hosila beruvchi
Rus va rus orqali kirgan baynalmilal	prokuror, advokat, notarius, kodeks, konstitutsiya	Rasmiy-ish yuritish va protsessual sohada keng tarqalgan
G'arbiy-yevropa (so'nggi o'zlashmalar)	ombudsman, lizing, franchayzing, arbitraj, mediatsiya	Xalqaro huquq va bozor munosabatlari bilan bog'liq

3.3. So'z yasalishi va semantik jarayonlar

Tahlil quyidagi yasalish usullari faol ekanini ko'rsatdi:

- **affiksatsiya**: ayb + lov → ayblov; javob + gar → javobgar; sud + lanuvchi → sudlanuvchi;
- **qo'shma va juft terminlar**: jinoyat-protsessual, mehnat shartnomasi, mulk huquqi;
- **kalkalash**: chet tildagi tuzilmaning aynan tarjimasi (ayrim hollarda tilning tabiiy qurilishiga zid);
- **semantik ko'chish**: umumiste'moldagi so'zning terminga aylanishi (masalan, tergov, ish, da'vo, yuk);
- **terminlashuv**: hozirgi paytda umumiy so'zlarning (ish, taraf, shaxs) aniq huquqiy ma'no kasb etishi.

3.4. Aniqlangan muammolar

1. **Sinonimiya va variantlilik.** Bir tushuncha uchun bir nechta termin ishlatiladi (masalan, o'zlashma va o'zbekcha variantlar, imloviy farqlar).
2. **Kalka va noaniq tarjima.** Rus yoki ingliz tilidagi tuzilmalar aynan ko'chirilib, o'zbek tilida tabiiy tuyulmaydigan birikmalar hosil bo'ladi.
3. **Ko'p ma'nolilik.** Bir termin turli qonunlarda turlicha ma'noda qo'llanadi.
4. **Me'yorlashtirish va yagona lug'at yetishmovchiligi.** Barcha huquq tarmoqlari bo'yicha umumqabul qilingan, muntazam yangilanuvchi lug'at yo'q yoki yetarlicha tarqalmagan.
5. **Imlo va transliteratsiya.** Lotin yozuviga o'tish bilan o'zlashma terminlar yozilishida farqlar paydo bo'ldi.

4. Muhokama (Discussion)

Natijalar gipotezani asosan tasdiqlaydi: mustaqillik davrida huquqiy terminologiya rus tili ta'siridan chiqib, ichki imkoniyatlar — turkiy o'zak va qo'shimchalar hamda tarixiy arab-fors

qatlami — hisobiga boyigan. Biroq bu jarayon bir me'yorda borgani yo'q. Bu holat avvalambor yangi tushunchalar tez kirib kelgani va terminlarni tartibga soluvchi markazlashgan tizim yetarlicha ishlamagani bilan izohlanadi.

Arab-fors terminlari (huquq, qonun, hukm) o'zbek tilida shunchalik singib ketganki, ularni o'zlashma sifatida alohida sezmaymiz. Bu shuni ko'rsatadiki, termin yaratishda «sof turkiy» bo'lishning o'zi maqsad emas; asosiy mezon — terminning aniqligi, tushunarliligi va tizimga mosligidir. Boshqa tomondan, rus tilidan kalka orqali kirgan ba'zi birikmalar tilning sintaktik qurilishiga zid kelishi mumkin va ularni tahrir qilish maqsadga muvofiq.

Xalqaro tajriba (masalan, turkiy tillar va boshqa MDH mamlakatlari amaliyoti) shuni ko'rsatadiki, huquqiy terminologiyani barqarorlashtirishda quyidagilar samarali: (a) rasmiy terminologik komissiya yoki qo'mita qarorlari; (b) elektron terminologik baza; (c) qonun loyihalarini tayyorlashda tilshunoslar ekspertizasi. Bu mulohazalar mavjud o'zbekistonlik tajribaga ham mos keladi.

Tadqiqotning cheklovlari. Ish asosan sifat tahliliga tayangan; tarixiy hujjatlardagi terminlarning keng korpusini qamrab olish keyingi tadqiqotlar vazifasidir. Shuningdek, tarmoqlar bo'yicha (masalan, soliq, ekologik, xalqaro xususiy huquq) alohida chuqur o'rganish talab etiladi.

5. Xulosa (Conclusion)

O‘zbek tilida huquqiy terminologiyaning shakllanishi, uning bugungi kundagi taraqqiyoti, mavjud muammolar va ularni hal etish yo‘llari ilmiy-nazariy jihatdan o‘zaro uzviy bog‘liq jarayonlardan iborat.

O‘zbek huquqiy terminologiyasi o‘zining ko‘p qatlamli tabiatiga ko‘ra turkiy, arab-fors, rus-baynalmilal hamda yangi o‘zlashma qatlamlarning tarixiy ketma-ketligi va ayni vaqtda yonma-yon yashashi asosida shakllangan bo‘lib, bu holat uning boy leksik fondga ega ekanini ko‘rsatadi. Mustaqillik yillarida esa bu tizim tubdan milliylashuv yo‘nalishida rivojlana boshladi va davlat tili maqomining berilishi ushbu jarayon uchun mustahkam huquqiy asos vazifasini o‘tadi.

Shu bilan birga, amaliyotda huquqiy terminlar bilan ishlashda ayrim ilmiy-uslubiy muammolar, xususan, sinonimiya, so‘zma-so‘z tarjima (kalka), ko‘p ma'nolilik (polyisemiya) hamda barcha sohalarni qamrab olgan yagona akademiya darajasidagi lug‘atning yetishmasligi seziladi. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish hamda huquqiy matnlarning aniqligi va ta'sirchanligini oshirish maqsadida quyidagi amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- Huquqiy terminlarning yagona, zamonaviy talablarga javob beradigan va muntazam yangilanib boriladigan elektron bazasi hamda lug‘atini yaratish;
- Qonun loyihalarini qabul qilishdan oldin ularni professional tilshunoslik ekspertizasidan o‘tkazish amaliyotini yo‘lga qo‘yish;
- Oliy o‘quv yurtlarining yuridik yo‘nalishlarida terminologiya va yuridik lingvistika kurslarini yanada kuchaytirish;
- Qonunchilik hujjatlarini tarjima qilish amaliyotida chet tillaridan ko‘r-ko‘rona kalka qilish holatlaridan qochish bo‘yicha aniq uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. O‘zbek tilida ilmiy terminologiya. – Toshkent: Fan, 1985.
2. Mahmudov N. Tilimizning ibratli sahifalari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2020. – № 3. – B. 3–11.
3. Dadaboyev H. O‘zbek huquqiy leksikasi tarixidan. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Yo‘ldoshev B. O‘zbek terminologiyasining taraqqiyot bosqichlari va muammolari. – Samarqand: SamDU nashri, 2002.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

7. Madvaliyev S. O‘zbek terminologiyasi va uning taraqqiyot tamoyillari. – Toshkent: Fan, 2008.
8. Isabekov B. Huquqiy terminlar va ularning tarjima qilinish xususiyatlari. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2018.